

„СТАДЕ ШКРИПА ЖУТИЈЕХ КАВАДА”¹

Апстракт: Прилог усмерава пажњу на *кавад*, један од старих назива за ношњу, помињан у нашим народним песмама, чије је значење временом избледело или заборављено. Проучавање страних и домаћих писаних извора омогућило је идентификацију овог хаљетка на средњовековним фрескама. Обрада ликовне грађе и сачуваних примерака дала је сложену слику стилског и кројног развоја властеоског *кавада* у српској средини у XIV и XV веку, као и утицаја византијске, персијске, кавкаско-азијске, италијанске и турске ношње на одевање у Србији, што је допринело формирању особене српске моде у том периоду.

Кључне речи: кавад, народне песме, портрети, средњовековни костим, фреске

Листањем средњовековних писаних извора, пред очима истраживача искрсавају древне речи које су означавале некадашње одело, украсе и тканине. Многи од тих назива су нестали са нестанком моде која их је изнедрила, а под притиском нових културних утицаја условљених неумитним историјским променама. Неки су, ипак, преживели у српском језику и до данас, углавном захваљујући старим народним песмама. Тако, невести стижу поклони: „од свекра ти црвен *кавад* дош'о, од свекрве зелена *кадифа*...”² Младић драгој поклања „три *фесића* бисером кићена, двије *дике*, четири *кадифе* и два *ћурка* куном постављена”³ Кнез Лазар „сакроји на Косову цркву, не води јој темељ од мермера већ од чисте свиле и *скарлета*”⁴ *Срмали јелече* истиче девојчину лепоту а *колуста аздија* краси јунака у многим песмама. Називи се нижу, али слике у глави, као мисаона илустрација, ретко извиру. У народу су остали сачувани називи, али су њихово значење, облици, текстуре, украси и симболика избледели из заједничог сећања. Истовремено, на

зидовима српских средњовековних црква почивају разнолике одежде владара и племића, живих боја и драгоцених украса, чији су називи изгубљени у немирним вековима балканског постојања. Кроз неколико прилога вратићемо се неким од тих назива и слика, у покушају да их поново откамо у целину као део српске средњовековне културе која не сме бити заборављена.

Речи попут *феса*⁵ и *јелека*⁶ (од персијског *jeliqa*) обогатиле су српски језик у турским временима, али многе од њих су старије, те означавају дуг и почаст хиљадугодишњој византијској култури. Детаљно структурирано византијско друштво доделило је оделу најзначајније место у дворском церемонијалу са значењем водећег титуларног обележја. Византијски дворски церемонијал описиван је у посебним списима, као што је *Књига церемонија* цара Константина VII Порфирогенита (X век)⁷ или Псеудо-Кодинов *Трактат о службама* (средина XIV века).⁸ Ова два извора пружају обиље података за тумачење нама занимљивих старих одевних назива.⁹ Са преузимањем назива, у српској средини су морале бити преузете и одговарајуће одевне форме, које су осликавале неумитне токове преплитања култура у вечитој људској потрази за лепим и престижним.

Један од хаљетака који је у XIV веку истицао византијске дворске титуле био је у нашим народним песмама оевани *кавад*. Реч *кавад* потиче од речи *кавадион* (καββάδιον) што је грчки облик персијске речи *каба* ('aba, kabā, qabā).¹⁰ Јасно тумачење *кавада* проналазимо у арапским изворима. Збирка песама *Китаб ал-Агани* из IX века објашњава да „када човек поцепа своју кошуљу или тунику целом дужином напред од вратног изреза до поруба, она постаје *каба*”.¹¹ Кавад је, дакле,

* Татјана Вулета, костимограф, самостални истраживач, Вашингтон

¹ Стих преузет из народне песме *Хајка Атлагића и Јован бегар*, у: Караџић, В. С., *Српске народне пјесме*, III, приредио В. Недић, Београд 1969, 58.

² *Троји јади*, у: Караџић, В. С., *Народне српске пјесме*, Липисца 1824, 111–112, песма бр. 171.

³ *Севдалинка о Шехер Салих-аги*, у: Maglajić, M., *The Legacy of Singer Hamdija Šahinpašić in Bosniac Oral Literary Tradition*, *Traditiones*, 34/1, SRC SAZU, Ljubljana 2005, 234.

⁴ *Пронаст царства Српскога*, у: В. С. Караџић, В. С., *Српске народне пјесме*, II, 214.

⁵ Погледати у: Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, Zagreb 1972, 513.

⁶ *Isto*, 771.

⁷ Porphyrogeniti, C., *De Cerimoniis aulae Byzantinae*, ed. Reiskii, I. I., C.S.H.B, Bonnæ 1829.

⁸ Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices*, ed. Verpeaux, J., Paris 1966.

⁹ Ови списи су доказ и да су утицаји били обострани. Словенска реч *рухо* коришћена је у *Трактату* (*Isto*, 143) као *рухон* (рухов) у значењу тунике или једноставне хаљине. Упоредити Niederle, L., *Život starých Slovanů*, I-2, Prag 1913, 460, нар. 5.

¹⁰ Упоредити: Skok, P., n. d., II, 8, под *kaban*. На Западу се грчка реч *кавадион* чита као *кабадион* и као таква појављује у стручној литератури.

¹¹ Levy, R., *Notes of Costume from Arabic Sources*, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 67/02, Cambridge 1935, 324, са изворима.

напред отворен горњи хаљетак који улази у групу *кафтана*.¹² Детаљан опис кавада проналазимо код Жана Шардена (Jean Chardin) у *Путовањима по Персији* из 1664–1670. године.¹³ Он, између осталог, каже да је хаљетак који називају *каба* широк колико и женска подсукња (cotillion), али тесан у горњем делу и потпасан у струку. Кројен је попут европских средњовековних хаљина званих *кот* (cote).¹⁴ Рукави су му уски, дугачки, са дугмићима при чланку.¹⁵

Најстарији сачуван спис који помиње *кавад* је арапски *Сахих ал-Букари* из 846. године. Дело је састављено од старијих предања према којима је ове хаљине делио Божји изасланик, па се претпоставља да су морале постојати још у време Мухамеда.¹⁶ Псеудо-Кодин у *Трактату*, објашњавајући порекло појединих делова цареве одежде и опреме, помиње да су Персијанци преузели *кавад* од Асираца по покорвању њихових територија и да су га, тако, носили и древни персијски владари.¹⁷ *Кавад* је, стога, вероватно постојао још у старим блискоисточним цивилизацијама.¹⁸ Судаћи по примерцима пронађеним у Мошчеваја Балки на северу Кавказа (VIII–X век), али и оним из некропола дуж Пута свиле, овај хаљетак је припадао и кавкаским и централно-азијским културама.¹⁹ Ликовне представе Скита и осталих иранских племена која су живела у степама источно од Крима и на Кавказу, указују да је овај тип хаљетка постојао бар четири века п.н.е.²⁰ Одећа нађена у залеђеним гробницама Сибира, Пазирику и Катанди, одговара оној приказаној на сибирским украсним плочицама из V века п.н.е. која има форму *кафтана*.²¹ О употреби хаљетка типа *кавада* у централној Азији сведочи и *Књига церемонија*. Порфиригенит каже да је *кавад* ношен као етничко обележје народа који су посећивали Константинопољ: Фергана, Хазара, Агарена.²² Ипак, *кавад* као назив за ову врсту хаљетка,

јавља се само у персијско-арапским, византијским и словенским срединама. *Кафтани*, широко распрострањени од Грузије до западне Кине, истог или сличног кроја, имају различите локалне називе.

У средњовизантијском периоду *кавад* је ношен као део војничке униформе. Имао је кратке рукаве и досезао до колена. Био је ватиран памуком или сировом свилом²³ или начињен од 25 до 30 слојева штепаног вуненог *филица*.²⁴ Служио је као заштита од пробоја стрела и другог оружја.²⁵ Био је обавезан део војне опреме стрелаца. Захваљујући дужини до колена, штитио је и доњи део тела, од струка наниже. Један од примерака јахаћег *кавада* пронађен у гробницама Мошчеваја Балке, данас у Метрополитен музеју у Њујорку, открива да су на леђној страни доњег дела хаљетка постојала два разреза која су омогућавала јахање.²⁶ На коњу, захваљујући разрезима, предњи део сукње је штитио јахачеве ноге. Разрези нису били начињени у бочним шавовима, већ померени на леђну страну што је при јахању боље покривало ноге. Задњи део *кавада* је у биткама штитио и коња, падајући му на леђа.²⁷ Војнички *кавад* носе и ратници на српским средњовековним фрескама, нпр. свети Нестор у Старом Нагоричину.²⁸

Осим војничког, Византија је у неком тренутку морала усвојити *кавад* и као цивилно одело. Као такво, први пут се, међу сачуваним писаним изворима, помиње у приручнику за тумачење снова *Ахметис Онеирукритикон* из IX или X века.²⁹ Напазимо га и на ликовним представама. Међу нама доступним изворима, први пут се јавља на минијатури рукописа из манастира Свете Катарине на Синају, Cod. Sinai. Gr.339, fol.73r, из 1136–1155. године.³⁰ Носе га скупљач пореза и његови помоћници. Видимо га и на Јовану, сину Теодора Лимниотиса, ктитора цркве Светих Бесребрника у Костуру, из 1180. године.³¹

¹² Dozy, R. P. A., *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Amsterdam 1845, 352.

¹³ *Voyages du chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, ed. Langles, P. L., Paris 1811, 67, 68.

¹⁴ Видети у: Boucher, F., *A History of Costume in the West*, London 1987, 176. То је у горњем делу уска хаљина, која се звонасто шири од струка наниже.

¹⁵ Гравира на насловној страни оригиналног издања путописа пружа одличну илустрацију *кабе* (лева фигура) о којој пише Шарден. Такође, из Шарденовог описа је јасно да су, поред кроја са предњим разрезом на средини, *кабе* могле бити и преклопљене на предњици.

¹⁶ Dozy, R. P. A., *n. d.*, 353–354, са изворима.

¹⁷ Pseudo-Kodinos, *n. d.*, 205.

¹⁸ Упоредити са Parani, M. G., *Reconstructing the Reality of Images*, Leiden, Boston 2003, 60.

¹⁹ Већина хаљетака из Мошчеваја Балке данас се чува у Ермитажу, видети на www.hermitagemuseum.org, (14.3.2011), у колекцији костима. Студија о азијским кафтанима у: Knauer, E. R., *A Men's Caftan and Leggings from the North Caucasus of the Eight to Tenth Century: A Genealogical Study*, *Metropolitan Museum Journal*, 36, New York 2001, 125–154.

²⁰ Yatsenko, S. A., *Clothing of the Iranian Tribes on the Pontic Steppes and in the Caucasus*, на www.iranica.com/articles/clothing-vii (8.4.2011).

²¹ Talbot Rice, T., *Stara umetnost centralne Azije*, Beograd 1968, 38, 39, sl. 30.

²² *De Cerimoniis*, II.52, 749.13–16.

²³ *Sylloge Tacticorum, que olim "Inedita Leonis Tactica" dicebatur*, ed. Dain, A., Paris 1938, 38.

²⁴ Mitchell, R., *Archery versus Mail: Experimental Archaeology and the Value of Historical Context*, *The Journal of Medieval Military History*, IV, De Re Militari: The Society for Medieval Military History, Woodbridge 2006, 28.

²⁵ Ibn Shaddād, Bahā' al-Dīn, *The Rare and Excellent History of Saladin*, Burlington 2002, 170; Mitchell, R., *n. d.*, 28.

²⁶ Knauer, E. R., *n. d.*, 125.

²⁷ Nikephoros Phokas, *Praecepta Militaria*, у: McGeer, E., *Sowing the Dragon's Teeth, Byzantine warfare in the 10th century*, *Dumbarton Oaks Studies* 33, Washington DC 1995, 185. Тумачење грчког оригинала Фокиног текста са исправкама Мекгирировог превода у: Dawson, T., *Kremasmata, Kabadion, Klibanion: Some aspects of middle Byzantine military equipment reconsidered*, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 22, Centre of Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham 1998, 41.

²⁸ Тођић, Б., *Старо Нагоричино*, Београд 1993, сл. 47.

²⁹ *Achmetis Oneirocriticon*, [ed. Ibn Sirīn Al Basrī, Drexel, F], Leipzig 1925, 88, 114–115, 218; Parani, M. G., *n. d.* 61, nap. 38.

³⁰ Anderson, C., *The Illustration of Cod. Sinai. Gr.339*, *The Art Bulletin*, 61/2, College Art Association, New York 1979, 167–185.

³¹ Parani, M. G., *n. d.*, 58, овај хаљетак смешта у групу *кафтана* не идентификујући његов назив.

Судећи по ликовним представама, разликовала су се два кроја *кавада*.³² Персијски је био у виду дугачке тубе равног или благо звонастог кроја. Овакву форму носи сасанидски владар на рељефу из Так-и-Бустана у Керманшаху из VII века,³³ а можемо је видети и на персијским гипсаним рељефима из XII и XIII века.³⁴ Примерак из Мошчеваја Балке показује другачију форму. Кавкаски кавад је био сечен у струку што је сукњи давало већу ширину и звонасту форму.³⁵ И Шарден напомиње да су постојала два различита кроја, персијски и грузијски. Грузијски је сечен у струку и служио је за јахање.³⁶ Најстарија сачувана, нама позната, представа грузијског хаљетка типа *кавада* је на куропалату Ашоту на рељефу из цркве у Опизи из 826. године.³⁷ Хаљетак досеже до испод колена и има дуге уске рукаве и карактеристичну посувраћену крагну. Исте хаљетке можемо видети и на грузијским владарима и властели од X до прве половине XIII века.³⁸ Захваљујући начину сликања *кавада* на краљу Деметри II из манастира Мацхвариши (1140), јасно је да се ради о форми пресеченој у струку.³⁹ Овде нам је од велике помоћи и предани скупљач етничког блага Макс Тилке (Max Karl Tilke). Хаљеди приказани у његовој књизи о орјенталном костиму такође показују два различита кроја.⁴⁰ Први је персијски, раван или сасвим благо звонаст. Други припада народима Кавказа где је називан *черкешка* код Козака и *арчалук* и *бешимет* међу Лазима. Тилке у пратећем тексту поменутих илустрација јасно раздваја персијски и кавкаски крој. Да је Византија од почетка имала блиске политичке односе са овим крајевима говори и податак да се владар Лаза у VI веку оженио византијском принцезом.⁴¹ Током X и XI века, Византија је неговала сарадњу и са Јерменијом и Грузијом.⁴² Цар Михајло VII Дука (1071–1078) био је ожењен грузијском принцезом.⁴³ У тим временима морала је постојати богата међусобна трговинска и

1. *Ктиторски портрети* у Псаћи, 1365–1371.
1. *Portraits of endowers* in Psača, 1365–1371

културна размена у оквиру које је могао бити отворен пут и *каваду*. Изразито важну улогу у мешању култура и њихових ношњи имао је и Пут свиле.⁴⁴ Судећи по називу, пресудан утицај на појаву *кавада* на византијском двору имала је Персија.

Извори сведоче да су *кавад* носили и сви словенски народи.⁴⁵ То је чешки и мађарски *kabát*, пољски *kabat*, бугарска *кавада*, руска *кабатъ* и српски и хрватски *кавад*.⁴⁶ Судећи по ретким сачуваним ликовним представама, *кавад* је могао бити и национални хаљетак Бугара који су населили Балкан, дошавши из централне Азије.⁴⁷ Најранију представу бугарског кратког *кавада*, са нарочитим водоравним узицама за закопчавање типа *брандембурга*, видимо на минијатури у *Менологу Василија II*, Vat.gr.1613, fol.345 (крај X–почетак XI века).⁴⁸ Исти *кавад* носи и кан Омуртаг на минијатури у *Скилицином кодексу* (Codex Skylitzes Matritensis),

³² Упоредити са Dozy, R. P. A., n. d., 359.

³³ Talbot Rice, T., n. d., sl. 70, 153.

³⁴ Примери у: Upham Pope, A., *Masterpieces of Persian Art*, New York 1945, 102, 104, sl. 66, 68.

³⁵ Dawson, T., n. d., 41–42, са изворима.

³⁶ *Voyages du Chevalier Chardin*, 68.

³⁷ Talbot Rice, T., n. d., 240, sl. 224.

³⁸ Eastmond, A. *Royal Imagery in Medieval Georgia*, Pennsylvania State University 1998, бројни примери.

³⁹ *Isto*, сл. у боји XI.

⁴⁰ Tilke, M. *Oriental Costumes, Their Designs and Colors*, New York 1922, sl. 50, 54, 57, 59, 65, 67, 69, 83. Већина представљених хаљетака потиче из XIX века, али како су у питању делови традиционалне ношње која је у овим крајевима постојала вековима пре тога, они морају бити тачна илустрација форми о којима говоримо.

⁴¹ *Chronicon Paschale*, ed. Dindorf, L., Bonn 1832, 613–614 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae; I)

⁴² Пример јерменских владарских хаљетака типа *кавада* можемо видети на краљу Гагику на рељефу pročела цркве у Ахтамару (X век) у: Talbot Rice, T., n. d., 237, sl. 220.

⁴³ Laiou, A., *Imperial Marriages and Their Critics in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes*, *Dumbarton Oaks Papers*, 46, Washington 1992, 173–175, са изворима.

⁴⁴ Knauer, E. R., n. d., 130, 131, 144.

⁴⁵ О *каваду* код Словена у средњем веку у: Niederle, L., n. d., 454–461.

⁴⁶ *Isto*, 455, нап. 1.

⁴⁷ Ипак, Порфирогенит каже да су се бугарски изасланици на цариградском двору представљали у туникама, *De Cerimoniis*, II 52, 749.10, нестварљајући их у групу народа који су носили *каваде*.

⁴⁸ *История на България*, 2, София 1981, 143.

2. Портрет Јована Драгушина, Полошко, 1343–1345.

2. Portrait of Jovan Dragušin, Pološko, 1343–1345

Vitr.26/2, fol.82ra, из средине XII века.⁴⁹ Судаћи по ликовним представама, Бугари су *каваде*, дужине до колена, носили са ужим ногавицама, по централно-азијској моди. По узору на Византију, бугарски двор је увео *кавад* и као службено одело великодостојника најраније крајем XIII века. Можемо га, између осталог, видети на ктиторима у Доњој Каменици, од којих је најлепши онај на деспоту Михаилу.⁵⁰ Ови *кавади* су дугачки и персијског су кроја. Код Угара га препознајемо на минијатури из *Chronicon pictum Vindobonense*, cote Clmae 404, fol.1, из 1358, са представом краља Лајоша I Великог (1342–1382).⁵¹ Војник-стрелац и војник са сабљом, са краљеве леве стране, носе дугачке *каваде* кавкаског типа. У Русији, *кавад* је био разних дужина. Налазимо га на представама из касног средњег века.⁵²

Према ликовним изворима, *кавад* је у свим поменутих срединама до краја XIII века био краће дужине. И у Византији, до владавине Палеолога, *кавад* је и у цивилној употреби био кратак. Јован, на портрету у Костуру, носи *кавад* персијског кроја са кратким

рукавима, дужине до колена, обучен преко дугачке црвене хаљине са дугим уским рукавима. *Кавади* на порезницима са синајске минијатуре досежу до средине листова. Откопчани су на грудима, те је раскопчани део посувраћен, претварајући се у крагну која је откривала шарену поставу *кавада*. *Кавади* са крагном нису ношени у Персији и арапским срединама. Били су карактеристични за централноазијске народе.⁵³ Сем на поменутих грузијским владарима, крагну можемо видети на пећинским фрескама у Кизилу у кинеској провинцији Ксинђианг (600–650),⁵⁴ или на фрескама владарске палате у Балалик Тепе у Узбекистану (VII век).⁵⁵ Претпоставља се да су ове форме настале код степских народа Азије још у античким временима.⁵⁶ Судаћи по каменим надгробним статуама нађеним у Монголији (VI–VIII век), *кавад* са крагном су носила и турска племена која су живела на подручју између Алтаја и Монголије.⁵⁷ Посувраћивање откопчаног грудног дела *кавада* био је, дакле, обичај присутан у централноазијским културама, од Грузије до западних делова Кине. Поређењем *кавада* на порезни-

⁴⁹ Исто, 164.

⁵⁰ Најдетаљнији опис ношњи на овим портретима у: Фрфулановић, Д., Чија је црква у Доњој Каменици, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, бр. 28–29, Приштина 1999.

⁵¹ Дигитална верзија *Хронике* на конуу-е.ху/pdf/Chronica_Picta.pdf (27.8.2011).

⁵² Видети, између осталог, икону са представом битке Новгорода и Суздаља из 1475, репродуковано са детаљима у *Byzantium, Faith and Power (1261–1557)*, ed. Evans, H. C., katalog izložbe, Metropolitan Museum, New York 2004, 155–157, sl. 79.

⁵³ Knauer, E. R., *n. d.*, 137.

⁵⁴ Кизил је био на „пути свиле“, па се претпоставља да су одежде, приказане на зидовима овог будистичког светилишта, одраз мешања народа који су били учесници трговине свилом у раном средњем веку. Исто, 137, нап. 66.

⁵⁵ Исто, 137, сл. 17.

⁵⁶ Исто, 134–137.

⁵⁷ Исто, 139, сл. 19.

цима са поменуте синајске минијатуре и Јовановог *кавада*, уочавамо још једну разлику. Порезници носе *каваде* са широким рукавима, док су Јованови уски. Средином XII века десила се промена моде у ширини рукава на византијским *кавадима*.⁵⁸ *Кавад* са крагном и ужим рукавима, носе и порезници на минијатури у *Беседама Григорија Назианзина*, Национална библиотека Париз, из XIV века.⁵⁹ Стиче се утисак да је *кавад* са крагном био и порезничко службено одело најкасније од XII века. У сваком случају, захваљујући овим минијатурама, закључујемо да је *кавад* врло рано постао ознака социјалне припадности његовог власника.

Кавад, продужен до ножних чланака, уведен је у Византији и у службену дворску употребу у време Палеолога.⁶⁰ Сведочанство употребе и изгледа цивилног *кавада* средином XIV века даје Псеудо-Кодин. Помињући врсте царских одела, он пише да је цар могао по свом избору носити и *кавад*.⁶¹ Сем царева, према *Трактату*, *кавад* је носила и већина византијских дворских великодостојника. Свака титула је била пажљиво рангирана детаљима службеног *кавада*. Преглед ликовне грађе указује да је у службеној употреби била само персијска форма тог хаљетка.⁶² Доминирају богато дезениране тканине, али су остали украси у већини случајева сведени. Украсне траке су начињене од позлаћених нити, али без бисера и драгог камења. Ако их уопште има, опшивају само вратни изрез и предњи разрез. Чини се да се пад финансијске и политичке моћи царства одразио и на богатство службеног одела у XIV веку. По количини украса издваја се *кавад* морејског деспота Теодора I Палеолога (1383–1407), али због лошег стања његовог портрета, изнад гроба у Вронтохиону у Мистри, није могуће утврдити ни тачан крој *кавада* ни врсту и облик његових украса.⁶³

Турским освајањем Цариграда 1453. године, нестало је хиљадугодишње византијско одевно благо. Неки од хаљетака, украса и тканина који су блистали на цариградском двору, наставили су да живе у срединама које су биле под непосредним византијским утицајем, попут Србије. Српска средњовковна државна структура, ослоњена политичким, верским и културним везама на источно царство, још је средином XIV века преузела дворску службену организацију из Цариграда.⁶⁴ Са

⁵⁸ На ово указује и истоветна промена ширине рукава на владарским *дивитсионима* коју први пут можемо приметити на Јовану II Комнину (1118–1143)

⁵⁹ Видети на www.macedonianheritage.gr/HellenicMacedoni/media/original/d21c.jpg

⁶⁰ Piltz, E., *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l' époque Paléologue*, Uppsala 1994, 48.

⁶¹ Pseudo-Kodinos, n. d., 200.

⁶² Погледати илустрације у: Spatharakis, I., *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, pl. 16, 38, 39, 96, 144, 146–151; Piltz, E., n. d., sl. 1, 12, 23, 52, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62; Parani, M. G., n. d., sl. 66, 67, 68, 70, 71, 72, 76, 78.

⁶³ Цртеж портрета у Piltz, E., n. d., 114, sl. 12. Нисмо имали прилику да портрет испитамо на лицу места. Анализа је урађена на основу снимка, па обрада овог портрета још увек није завршена.

⁶⁴ Јиречек, К., *Историја Срба*, Београд 1981, 222–223.

3. Портрет сина деспота Јована Оливера, Света Софија у Охриду, 1347–1350.
3. *Portrait of the son of despot Jovan Oliver*, St. Sophia in Ohrid, 1347–1350

4. Портрет деспота Јована Оливера, припрага, Лесново, 1349.
4. Portrait of despot Jovan Oliver, in the narthex, Lesnovo, 1349

звучним титулама деспота, севастократора, ћесара, у Србију су стигле и одежде које су јасно обележавале друштвени статус онога који их је носио. Тако је ношња, осим своје несумњиве лепоте, остала верна својој вишемиленијумској улози обележавања места и улоге њеног власника у друштвеној структури његовог времена. Један од тих хаљетака био је и *кавад*.

Сем у народним песмама, *кавад* се помиње и у српским средњовековним писаним изворима. Међу сачуваним исправама, први пут се јавља у дозволи за трговину коју је краљ Урош I издао Дубровчанима 1254. године.⁶⁵ Дозвола указује да је *кавад* стизао у Србију посредством дубровачких трговаца као производ страних радионица. Први помен је већ средином XIII века, али је могао бити ношен и пре тога. Продаван је

слободно на великим градским трговима, што значи да није ношен само на двору. О томе говори и помен *кавада* у ценовнику кројачких услуга у *Закону о рудницима* из 1412. године, што указује да су га израђивале и домаће радионице. Израда *кавада* коштала је 20 динара и била је међу најскупљим.⁶⁶ Да је *кавад* наставио да утопљава, обележава и краси припаднике разних слојева и у турским временима, показују два документа из друге половине XV века. Из писма дубровачких трговаца херцегу Степану Косачи,⁶⁷ сазнајемо да су због разбојника у *кавад* ушивани дукати, што значи да је у XV веку овај хаљетак имао поставу. У тестаменту Милоша Белмужевића⁶⁸ из 1495. године, *кавади* се помињу уз коњску опрему што би могло указивати да је крајем XV века, *кавад* био и јахаће одело, вероватно дужине до колена.

Србија је своју средњовековну одевну заоставштину предала бројним фрескама осликаним на зидовима цркава. Са њих нас гледа и српска властела XIV и XV века. Захваљујући подацима које нам доносе писани извори, са сигурношћу је могуће идентификовати *кавад* на фрескама. Заправо, многи властелини се поносе управо својим *кавадима*. Прегледом сачуване ликовне грађе, могуће је издвојити неколико различитих типова *кавада* ношених у Србији тог времена:

1. основни персијски тип; то је дугачка, у горњем делу припијена хаљина, дугих тесних рукава и равног пада, без шава у струку. Први пут се, међу сачуваним примерима, појављује на краљевићу Владиславу, сину краља Драгутина, у капели Ђурђевих Ступова (1282/1283).⁶⁹ Видимо га и на краљевићу Стефану Дечанском у Богородици Љевишкој (1309–1313),⁷⁰ војводи Дејану и његовом сину у Кучевишту (1332–1337),⁷¹ мушким члановима ктиторске породице у Псачи (1365–1371)⁷² и на Мусићима из Нове Павлице (1381–1387);⁷³ (сл. 1)

⁶⁶ Радојчић, Н., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 54–55.

⁶⁷ Соловјев, А., *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 217.

⁶⁸ *Стари српски натписи и записи*, приредио Павић, М., Београд 1986, 128–129.

⁶⁹ Милошевић, Д., Нешковић, Ј., *Ђурђеви Ступови*, Београд 1987, 52, сл. 33. *Кавад* не срећемо на фрескама Сопоћана и старијих споменика. Портрет краљевића Милутина у Градцу тешко је оштећен. Ипак, по сачуваним траговима, сасвим је извесно да је Милутин ту носио огртач и хаљину по кроју истоветним оним у Сопоћанима, па се чини да *кавад* није био насликан ни на том портрету.

⁷⁰ Панић, Д., Бабић, Г., *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 60, т. II.

⁷¹ Расолкоска-Николовска, З., О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту, *Зограф*, бр. 16, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд 1985, 41–53 (са старијом литературом), сл. 1, 3, 8, 12.

⁷² Ђорђевић, И., *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 172–175, сл. 21–24.

⁷³ Датовање у: Васић, М., *Жича и Лазарица*. Студије из српске уметности средњег века, Београд 1928, 111. Датовање после 1389. у: Цветковић, Б., *Портрети у наосу Нове Павлице : историзам или политичка актуелност?*, Саопштења, 35–36, Завод за заштиту споменика културе Републике Србије, Београд 2006, 97, сл. 1, 4, 5, 6, 7, 8.

⁶⁵ *Monumenta Serbica : Historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, ed. Miklosich, F., Viennae 1858, 46; Стојановић, Љ., *Старе српске повеље и писма*, Београд 1929, 152.

5. *Портрет ћесара Новака*, Мали Град на Преспи, 1368–1369.
5. *Portrait of Caesar Novak*, Mali Grad at Prespa, 1368–1369

6. *Портрет ктитора*, припрага, Велуће, 1373–1377.
6. *Portrait of the endower*, in the narthex, Veluče, 1373–1377

2. основни кавкаски тип; то је дугачка форма припијена у горњем делу, сечена у струку; доњи део је благо звонаст, састављен од четири цвикле; рукави су уски и дугачки; први пут се појављује на посмртном портрету краља Стефана Првовенчаног у Богородици Љевишкој (1309–1313);⁷⁴
3. персијски тип са кратким рукавима; видимо га на Јовану Драгушину и његовом сину у Полошком (1343–1345)⁷⁵ и ктитору у Земену (око 1360)⁷⁶; (сл. 2)
4. кавкаски тип са кратким рукавима; носе га синови

⁷⁴ Панић, Д., Бабић, Г., н. д., 60, т. II. На први поглед се чини да Стефан у струку носи појас у виду златне траке са трочланим бисерним украсима. Када се фреска погледа изблиза, види се да десна усправна трака која обрубљује предњи разрез Стефанове хаљине, прекида златну траку у струку и тече преко ње, па је очигледно да није у питању појас већ украсна трака која покрива шав у струку, што дефинише овај *кавад* као кавкаски.

⁷⁵ Грозданов, Ц., Ђорнаков, Д., *Историјски портрети у Полошком I, II, III, Зограф*, 14, 15, 18, Београд 1983, 1984, 1987.

⁷⁶ Ђорђевић, И., н. д., 167–170, сл. 19. У оба случаја је у питању бугарска властела.

деспота Јована Оливера у Светој Софији у Охриду (1347–1350);⁷⁷ (сл. 3)

5. кавкаски тип са кратким рукавима и наглашено звонастом сукњом, састављеном од осам или више цвикли; носи га Јован Оливер у Леснову (1346–1347 и 1349);⁷⁸ (сл. 4)
6. персијски тип са кратким рукавима и звонастим кројем сукње, добијеним уметањем бочних клинова; рукави понекад добијају овално продужење на леђној страни; појављује се на портрету ћесара Новака и његовог сина Амиралиса у Малом Граду на Преспи (1368–1369);⁷⁹ (сл. 5)

⁷⁷ Грозданов, Ц., *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 63–64, сл. 9, фот. 44.

⁷⁸ Габелић, С., *Манастир Лесново*, Београд 1998, 112–118, 167–171, сл. I, 46, XLIV.

⁷⁹ Ђорђевић, И., н. д., 176–178, сл. 84, 85.

7. *Портрет Манојла*, Крепичевац, друга половина XV или почетак XVI века
7. *Portrait of Manojlo*, Krepičevac, second half of the 15th or beginning of the 16th century

7. основни персијски тип са дугачким, тесним рукавима који су разрезани до мишићне траке или целом бочном дужином и закопчани густо распоређеном декоративном дугмади; први пут се јавља на сину ћесара Дуке из Светог Пантелејмона у Охриду⁸⁰ (друга четвртина XIV

века), а затим на севасту Јовану Просенику у Светој Софији у Охриду (1350–1360)⁸¹ и мушким портретима ктитора у Велућу (1373–1377)⁸²; исту форму, али без украса, носе и ктитор и његов син у Рамаћи (око 1392)⁸³ и млађи припадници ктиторске породице у Јошаници (1388)⁸⁴, али са новим модним детаљем: рукави су откопчани, откривајући беле руке доње хаљине; рукави ће се, крајем XIV века, развити у форму са ширирањем; (сл. 6)

8. основни кавкаски тип са четири цвикле у доњем делу и уским рукавима разрезаним целом дужином; видимо га на најстаријем ктитору Јошанице, из чијих откопчаних рукава вири бели рукав доње хаљине;
9. персијски тип звонасте форме, добијен спајањем већег броја цвикли уметнутих од раменог шави наниже; рукави су уски и дугачки и закопчавају се целом дужином до мишићне траке; додата је крагна у виду јаке; ношен је у другој половини XIV века а пример је сачувана хаљина кнеза Лазара⁸⁵;
10. кавкаски тип са наглашеном звонастом сукњом и турским кафтанским рукавима, какав видимо на сачуваној хаљини из Петрове цркве крај Новог Пазара; ношен је највероватније од средине XV века⁸⁶;

⁸¹ Грозданов, Ц., н. д., фот. 39, 40.

⁸² Датовање у: Бабић, Г., Владарске инсигније кнеза Лазара, *О кнезу Лазару*, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 73. Датовање непосредно пред косовску битку у: Тођић, Б., Прилог бољем познавању најстарије историје Велућа, *Саопштења*, 20–21, Завод за заштиту споменика културе Републике Србије, Београд 1988–1989, 74.

⁸³ Кнежевић, Б., Црква у селу Рамаћи, *Зборник ликовне уметности Матице српске*, 4, Матица Српска, Нови Сад 1968, 121–166; Бабић, Г., О портретима у Рамаћи и једном виду инвестиуре владара, *Зборник ликовне уметности Матице српске*, 15, Нови Сад, 1979, 151–176.

⁸⁴ Датовање око 1400. године у: Ђурић, В. Ј., *Зидно сликарство Моравске школе*, Београд 1968, 16. Датовање у 1430–1435. у: Цветковић, Б. Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници, *Зограф*, 24, Београд 1995, 69–80. Анализом ношњи ктитора (очигледна је блискост са ношњама из Рамаће) и владарских портрета (њихових ношњи, распореда и броја приказаних личности) могуће је прецизно датовати ове портрете. Како ношња указује да су у питању последње две деценије XIV века, јошанички живопис је морао настати за владавине кнеза Лазара или његових синова. Међу представљеним владарима уочавају се две женске фигуре. То би морале бити кнегиња Милица и њена неудата ћерка. Знамо да су се Теодора и Јелена удале око 1387, па је преостала Оливера која је удата за Бајазита 1390. Ово сужава време настанка јошаничког живописа на период 1388–1390. Како испред Милицине фигуре стоји мушка у владарском костиму, иза које постоји простор за још две мање фигуре, намеће се закључак да су у питању кнез Лазар (на то првенствено указује његова ношња), као централна фигура у композицији, и с његове леве стране синови Стефан и Вук. Да је владарска композиција имала актуелног владара у центру, указује и распоред фигура на ктиторској композицији, сачувани остаци његове ношње и величина владареве фигуре чија је круна морала прелазити горњу бордуру композиције (урађена је реконструкција, упореди: Вулета, Т., *Српски владарски орнат у средњем веку: развој форми на ликовним представама*, магистарски рад, Београд 1996, 69, 111).

Ово указује да је јошанички живопис настао пре Косовске битке (Видовдан 1389), те датовање можемо сузити на 1388. годину. О овоме више у посебном раду.

⁸⁵ Мирковић, Л., Хаљина кнеза Лазара, *Уметнички преглед*, 3, Музеј кнеза Павла, Београд 1937; Стојановић, Д., Тканине, *Историја примењене уметности код Срба*, I, Београд 1977, 296.

⁸⁶ Исто, 297; Темерински, Ж., Нитић, А., Реконструкција властееоске хаљине из Петрове цркве код Новог Пазара, *Саопштења*, XL, Завод за заштиту споменика културе, Београд 2008, 77–87, са старијом литературом.

⁸⁰ Грозданов, Ц., н. д., 34–35, сл. 3.

11. основни персијски тип са шиљатом крагном; носе га ктитор Тоде у Лескоцу (XV век)⁸⁷, Јован и Томко у Светом Константину и Јелени у Охриду (середина XV века)⁸⁸ и Георгије и Манојло у Крепичевцу (друга половина XV или почетак XVI века)⁸⁹ са комотнијим рукавима и као хаљину ношену испод другог горњег хаљетка; носи га и властела у Бугарској⁹⁰; (сл.7)

Кавад је, према писаним изворима, ушао у српску одевну свакодневицу најкасније средином XIII века. Обележавао је најразличитије социјалне слојеве. О томе сведоче и ликовне представе као што су „Успење патријарха Јоаникија“ из Светих Апостола у Пећи⁹¹ или минијатура из *Закон о рудницима*, fol. 3v.⁹² Судаћи по фрескама, српски двор је увео *кавад* и у церемонијалну употребу, почетком осамдесетих година XIII века, као хаљетак који је обележавао чланове владарске породице. Како је у исто време *кавад* ушао у службену дворску употребу и у Византији, чини се да су модне новине брзо освајале и српску средину. Као службено одело великодостојника, *кавад* се, највероватније, појавио тек у време цара Душана, усвојен као обележје нових дворских титула.⁹³ Основна два кроја *кавада*, персијски и кавкаски, били су истовремено у моди током XIV века. Најкасније крајем тридесетих година овог века, у моду улазе кратки рукави на горњим хаљецима. Први такав хаљетак, међу сачуваним примерима, можемо видети на Георгију, ктитору у Горњем Козјаку (око 1340).⁹⁴ Ипак, његова горња хаљина нема предњи разрез, те није у питању *кавад*. Средином XIV века било је пожељно показивати раскошно украшене рукаве доње хаљине који су обично били светлији од рукава горње, па је и форма *кавада* прилагођена тој моди.

Од друге половине пете до краја седме деценије XIV века, судаћи по сачуваним фрескама, оба кроја доживљавају нове промене. Доњи део хаљетка се шири уметањем већег броја цвикли, добивши звонастију форму. Овакве звонасте *каваде* носе деспот Јован Оливер у Леснову (кавказка форма) и ћесар Новак (персијска форма). Како су кројно изгледали бочни умети Новако-

вог *кавада* можемо видети на Тилкеовој илустрацији грузијског женског хаљетка с почетка XIX века.⁹⁵ Ова промена прати општу тежњу напуштања вековима неговане Т и Н модне силуете и увођења А и Х линије. Чини се да је пресудни утицај на нову моду извршио кавкаски тип *кавада*. Судаћи по представи светог Александра у цркви Светог Атанасија у Костуру из 1383–1384,⁹⁶ који носи *кавад* попут Новаковог, звонаста форма *кавада* је била присутна и међу албанским великашима, па највероватније и у осталим византијским срединама. Посета византијског цара Јована VIII Палеолога Италији, тридесетих година XV века, остала је забележена на сликама италијанских мајстора тог времена.⁹⁷ Захваљујући њима, са сигурношћу можемо тврдити да су А и Х силуета биле присутне у византијским модним токовима и у XV веку. Обе силуете ће у пуном замаху захватити и европску моду коју обележавају тесни кратки мушки хаљецци са пешевима. Овакве форме ће доминирати у XV и XVI веку. *Кавад* ћесара Новака добија још једну новину: рукав се скраћује изнад лакта, а његов задњи део добија овално продужење које пада до висине препона. Исту врсту рукава носи и ктитор у Земену. Овакве рукаве први пут срећемо на Јовану Оливеру у Охриду (1347–1350). Ово је још једна источњачка варијација рукава⁹⁸, највероватније пореклом из Кине.⁹⁹ Новине у кроју рукава можемо запазити и на Западу и то већ од средине XIII века. Ове нове необичне форме стизале су у Италију и Европу са Истока преко Сицилије и Шпаније. Крсташки походи, током XII века и освајање Цариграда почетком XIII века, имали су, такође, веома важну улогу у упознавању егзотичног и маштовитог Истока и формирању нове моде на европским дворovima.¹⁰⁰

Распад српског царства и његове дворске хијерархије није уклонио *кавад* са српске модне сцене. У постнемањихком периоду, персијска форма се шири уметањем клинова и цвикли у бочне шавове, одмах испод пазуха, дајући овом хаљетку наглашену А линију. Та новина се, на сачуваним ликовним изворима, види на једном женском хаљетку. Носи је кнегиња Милица у Велућу (1373–1379).¹⁰¹ Ова форма ће се даље усложити тако што ће цела површина хаљине, од раменог шавана наниже, бити састављена од мањег или већег броја ужих цвикли. Можемо је видети на

⁸⁷ Суботић, Г., *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, 95–97.

⁸⁸ Суботић, Г., *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 8–11.

⁸⁹ Кнежевић, А., Две теме из манастира Крепичевца – Ктиторски портрети и Прича о оинорогу, *ЗМЦЛУ*, 32–33, Нови Сад 2003, 151–156.

⁹⁰ Ковачевић, Ј., *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, 71–77, 261–263, препознаје у већини овде наведених *кавада* из XV века форму *кафтана*, али не улази у одређенију терминологију.

⁹¹ Ђурић, В. Ј., Ђирковић, С., Кораћ, В., *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 214–215, сл. 136.

⁹² Марковић, Б., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1985.

⁹³ *Кавад*, како смо видели, носи Јован Драгушин у Полошком, у време краља Душана. Јован је, међутим, био син бугарског деспота Алдимира (Грозданов, Ц., Ђорнаков, Д., *н.д.*, 64), те је његов *кавад* одраз савременог бугарског дворског церемонијала.

⁹⁴ Ђорђевић, И., *н.д.*, 107, 138–139, сл. у боји 4.

⁹⁵ Tilke, M., *н. д.*, pl. 54. У опису, Тилке наглашава да је форма овог хаљетка персијска.

⁹⁶ Walter, C., *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Cornwall 2003, 245.

⁹⁷ Пизанелови радови из 1439. и слике Ђентила Де Фабријана који су послужили као извор уметницима попут Бенета Гоцолија и Пјера дела Франческе.

⁹⁸ Кнежевић, Б., Примери ношње источњачког порекла у српском зидном сликарству XIV века, *Вардарски зборник*, 5, САНУ, Београд 2006, 22.

⁹⁹ Погледати продужетке на рукавима горњих хаљетака кинеских дворјана на илустрацији песме из Херата (1291–1352) у Talbot Rice, D., *Islamska umetnost*, Beograd 1968, сл. 223.

¹⁰⁰ Boucher, F., *н.д.*, 173–179.

¹⁰¹ Идентификација цвикли на овој хаљини у: Вулета, Т., *н. д.*, 105.

светим ратницима Ђорђу и Димитрију на западном прочељу Заума (1361)¹⁰², са укупно осам сегмената у целој ширини. Сачувана хаљина кнеза Лазара са шеснаест цвикли је такође диван пример тог кроја. Ти хаљеци прате моду закопчавања рукава до мишићне траке, а добијају и нови модни детаљ – узану *јака*-крагну као јак утицај кинеске моде која је утицала и на обликовање нових текстилних дезена у Персији и Италији у XIV веку.¹⁰³ Хаљина кнеза Лазара је најстарији сачуван пример употребе тог модног детаља у српском костиму. Дељење хаљине у кројне сегменте, мода настала у XIV веку, показује даљи развој кројног умећа и потребу да се укупна форма одела разради и усложи. После вековне скромности и сведености, кројачка машта добија крила. Најлепше примере усложњавања кроја горњих хаљетака поделом на кројне сегменте видимо на италијанским сликама из друге половине XIV века. *Свадба у Кани* Ђуста де Менабуоја из крстонице Сабора светог Антонија у Падови (1376–1378)¹⁰⁴ пружа диван пример горњих хаљетака сложеног кроја са сегментима у целој дужини. Чини се да је та мода и стигла у Србију под утицајем италијанске.

Током XIV века персијски крој се појављује и у својој основној форми, варирајући само изглед рукава. Они својим уздужним разрезом прате доминантну моду viseћих рукава присутних на другим врстама горњих хаљетака. Ктитор из наоса и најстарији ктитор из приправе у Велућу имају рукаве у различитим дезенима. Горњи део рукава, изнад мишићне украсне траке, начињен је од тканине од које је начињен и остатак *кавада*. Доњи део рукава, испод мишићне траке, начињен је од свиле ситнијег дезена. Чини се да је доњи део рукава посебно кројен и по потреби закопчаван на горњи, разликујући се од њега по боји и украсима. Појава раскопчаног рукава из ког вири бели рукав доње хаљине, претеча је моде рукава разрезаних у траке са шнирањем, која ће захватити Еврпу у другој половини XV и потпуно доминирати у XVI веку. Та мода је настала из потребе да се тесни горњи хаљеци учине удобнијим за ношење,¹⁰⁵ па је из истих разлога и српски *кавад* морао претрпети промену, како смо видели још седамдесетих година XIV века. Да су разрезани рукави овог типа *кавада* добили и шнирање, показују илустрације царева у *Српској Александриди* с краја XIV века.¹⁰⁶ На *кавадима* у Јошаници и Рамаћи можемо уочити још једну промену. Закопчавање предњице *кавада* густо поређаном златном дугмади видљиво је до стомака, одакле је *кавад* падао закопчан.

Нови облик *кавказког* типа *кавада* видимо на сачуваном властеоском хаљетку из Петрове цркве крај Новог Пазара из XV века. Тај хаљетак је током века доживео прекрајање. Доњи део је припадао првобитној хаљини старијег датума, а горњи је настао касније.¹⁰⁷ То је спој два различита стила, па се чини да је прекрајање првобитне хаљине дало могућност да се прати промена моде. Доњи део хаљетка је типичан за кавкаски тип *кавада*, још више усложњен кроз већи број цвикли и додатних клинова. Чини се да је кавкаски тип *кавада* крајем XIV и почетком XV века добио још ширу и звонастију сукњу, прерастајући у наглашену X силуету. Захваљујући новопазарском налазу знамо да је горњи део сукње *кавада* био скупљен у плитке наборе,¹⁰⁸ чиме је њена велика ширина скупљана у тесну форму на куковима и у струку, пратећи облик тела, баш како то показују фреске. Ти хаљеци, судећи по новопазарском, нису струкирани употребом ушитака који ће се у кројачком свету појавити тек касније. Између горњег и доњег дела кавказког типа српског *кавада*, постојао је тракасти уметак тканине у виду појаса. Горњи део овог хаљетка показује утицаје новопридошле турске моде на српску средину у XV веку. То се види по облику рукава који нису типични за српску властеоску ношњу прве две деценије XV века. Широки рукави су били карактеристика турских *кафтана*¹⁰⁹ и на српској властели се, међу сачуваним примерима, први пут појављују на портрету деспота Ђурђа Бранковића са *Есфигменске повеље* из 1429. године.¹¹⁰ Новопазарски хаљетак је, дакле, *кавад* сложеног кавказког типа са турским рукавима, највероватније ношен од средине XV века. Он је прелазна форма од *кавада* ка *антерији*.

У последњу групу у развоју персијског кроја улазе *кавади* са шиљатим крагнама. Они су остали верни основном персијском кроју, али су добили шиљасту крагну каква краси и великодостојничке и царске хаљетке у Византији у првој половини XV века. Можемо је видети на портретима цара Јована VIII Палеолога, нпр. на Пизанеловом медаљону.¹¹¹ Та врста крагне је кројно развијена из већ поменуте крагне, добијане посувраћивањем откопчаног грудног дела азијског *кафтана*. Судећи по ликовним представама, чини се да је до кројног усложњавања овог детаља дошло такође током друге половине XIV века. То је, кројно, крагна у модерном смислу речи, што указује, заједно са појавом кинеске крагне у истом периоду, на рађање тог модног детаља као засебног кројног дела. У истом периоду уочавамо појаву

¹⁰² Грозданов, Ц., н. д., 107, сл. 27.

¹⁰³ King, M., King, D., *European textiles in the Keir Collection 400BC to 1800BC*, London 1990, 44.

¹⁰⁴ Прокоп, М., *Италијанска живопис XIV века*, Будампешт 1988, 46.

¹⁰⁵ Васић, П., *Одело и оружје*, Београд 1992, 69.

¹⁰⁶ *Српска Александрида*, приредиле. Маринковић, П., Јерковић, В., Београд 1985.

¹⁰⁷ Темерински, Ж., Нитић, А., н. д., 87.

¹⁰⁸ Исто, 85.

¹⁰⁹ Исто, 86. Погледати пример на кафтану са једног персијског портрета из позног XV века у: Talbot Rice, D., n. d., sl. 226.

¹¹⁰ Ивић, Р., Ђурић, В. Ј. Ђирковић, С., *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд, Смедерево 1989, 22–30, са цртежима Д. Годоровића.

¹¹¹ Parani, M. G., n. d., sl. 8.

(високе, тесне) крагне и на европским горњим хаљетакима.¹¹² Крагне на *кавадима* су светлије боје од самих хаљетака, начињене од њихових постава. *Кавади* приказани на властели у Охриду остају верни персијској форми тесних рукава, али се скраћују на дужину до средине листова. *Кавади* насликани у Крепичевцу добијају нешто комотније рукаве под утицајем турске моде.¹¹³ Шивени су од лакше свиле. Преко њих су ношени други хаљеци, што сведочи да *кавад* није увек морао бити последњи обучени хаљетак и да је господа у XV веку, под утицајем турске моде, волела слојевито одевање. *Кавади* начињени од пунијих и тежих тканина и са више украса, ношени су као горњи хаљеци. Они начињени од лакших тканина и без нарочитих украса могли су бити ношени испод тежих и широкорукних хаљетака.

Освајањем Цариграда, османлијска сила је уништила хиљадугодишњу источноримску цивилизацију. Нови језик је донео нове називе одеће. Ужа верзија турског *кафтана* се звала *ентари*, у српској верзији *антерија*, по форми истоветна *каваду*. Дивне примере можемо видети на илустрацијама Николе де Николаја (Nicolas de Nicolay, 1555)¹¹⁴ и у *Codex Vindobonensis* 8626 (1586–1591) године.¹¹⁵ Лепота *антерија* сачуваних на тлу Србије, Македоније, Црне Горе, Босне, достиже раскош *кавада* Јована Оливера.¹¹⁶

После пада Византије, поред Србије која је сачувала и реч *кавад*, овај хаљетак је, са својим изворним називом *каба*, остао у употреби и у арапским срединама, о чему говоре писани и ликовни извори.¹¹⁷ *Кавад* су задржале и грчке заједнице настале ван Византије после пада Цариграда.¹¹⁸ У XVI веку, из форме *кавада* развиће се европска војничка униформа.¹¹⁹ Форма *кавада* ће, посредством персијске и арапске *кабе*, *антерије* и војне униформе, поново оживети и у цивилном одевању у Европи, изнедривши 1670. чувени *жистокор* (justau-

corps) Луја XIV, који је постао службено дворско одело прописано кодексом.¹²⁰ Српски двор је уживао у лепоти и статусној улози *кавада* 390 година пре француског. Цар Душан и Луј XIV су, тако, делили љубав према раскошним украсима и тканинама,¹²¹ али и концепцију строге дворске хијерархије изражене оделом.

Чини се да је *кавад* у средњем веку могао носити сваки појединац који је могао да приушти довољно тканине и плати кројачки рачун за његову израду. Богатство тканине, присуство и драгоценост украса и сложеност кроја одавали су социјални статус његовог власника. Најраскошније *каваде* носе најутицајнији властелини. Чини се, тако, да је и старозаветна хебрејска реч *кабид* (kabad) у значењу бити тежак, богат, почаствован, величанствен, могла имати неке везе са персијским и византијским па тако посредно и српским дворским *кавадом*, бар када је у питању његов тачан опис. У речима *кавад*, *каба*, можемо препознати још једну српску реч – кабаст (попут *кабе*), што указује да је овај хаљетак, тесан и понекад тежак од украса, био незгодан и неудобан за ношење.¹²² Из ових израза израстао је још један српски одевни појам – *кабаница*,¹²³ широк огртач са капуљачом, присутан и данас у свакодневной употреби и изражавању.

Када следећи пут обучете свој капут проверите да ли помало личи на *кавад*...

Речи захвалности: За настанак овог рада дугујемо захвалност колегама који су нам пружили драгоцену помоћ: Андријани Ристић за омогућен приступ неколицини нама недоступних радова потребних за истраживање теме, Зорану Б. Јовановићу и Сашу Цветковском на несребично уступљеним фотографијама за проучавање и илустровање прилога и Јовану Бачићу који је за потребе нашег истраживања снимео портрете у Богородици Љевишкој.

¹¹² Погледати илустрације у: Boucher, F., n. d., sl. 348, 353, 354–355.

¹¹³ Не бисмо погрешили уколико бисмо их назвали и *антеријама*.

¹¹⁴ Pallias, H., *Voyage en Orient au XVIe siècle de Nicolas de Nicolay, Dauphinois*, Grenoble 1857.

¹¹⁵ Arbasino, A., *I Turchi. Codex Vindobonensis 8626*, ed. Ricci, F. M., Parma 1971.

¹¹⁶ Дивни примерци у: Бугарчић, С., Терзић, И., *Јелек и антерија кроз векове*, Београд 2006.

¹¹⁷ Dozy, R. P. A., n. d., 352–362.

¹¹⁸ Погледати нпр. иконе са представама ктитора у цркви Светог Ђорђа Грчког (San Giorgio dei Greci) у Венецији из 1546. године.

¹¹⁹ О настанку војних униформи у: Boucher, F., n. d., 248.

¹²⁰ Isto, 258.

¹²¹ На сачуваним Душановим портретима нпр. можемо препознати осам различитих круна. Познато је и да је Душан мењао Пељешац за луксузне тканине.

¹²² Упоредити: Skok, P., n. d., II, 9, под kabast. Скок налази корен ове речи у турској речи каба: груб, неотесан, незграпан, али не даје корен турском изразу.

¹²³ Упоредити: Isto, 8, под kaban.

ИЗВОРИ

- Ibn Shaddād, Bahā' al-Dīn, *The Rare and Excellent History of Saladin*, Burlington 2002.
- Phokas, Nikephoros II, *Praecepta Militaria*, E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth : Byzantine Warfare in the 10th Century*, Washington DC 1995 (Dumbarton Oaks Studies ; 33)
- Стари српски записи и натписи*, приредио Павић, М., Београд 1986.
- Српска Александрида*: историја основног текста, приредиле Маринковић, Р., Јерковић, В., Београд 1985.
- Марковић, Б., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића* : превод и правноисторијска студија, Београд 1985.
- Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices*, ed. Verpeaux, J., Paris 1966.
- Sylloge Tacticorum, que olim "Inedita Leonis Tactica" dicebatur*, ed. Dain, A., Paris 1938.
- Achmetis Oneirocriticon*, [ed. Ibn Sirīn Al Basrī, Drexl, F], Leipzig 1925 (Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana. Auctores graeci)
- Monumenta Serbica : Spectantia Historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, ed. Miklosich, Fr., Vienna 1858, [репринт] Graz 1964.
- Pallias, H., *Voyage en Orient au XVIe siècle de Nicolas de Nicolay, Dauphinois*, Grenoble 1857.
- Chronicon Paschale*, ed. Dindroff, L., Bonn 1832 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)
- Porphyrogeniti, Constantini VII, *De Cerimoniis aulae Byzantinae*, ed. Reiskii, I. I., Bonnae 1829 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)
- Voyages du chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, ed. Langles, P. L., Paris 1811.
- ЛИТЕРАТУРА**
- Темерински, Ж., Нитић А., Реконструкција властеоске хаљине из Петрове цркве код Новог Пазара, *Саопштења*, XL, Завод за заштиту споменика културе, Београд 2008, 77–87.
- Бугарчић, С., Терзић И., *Јелек и антерија кроз векове*, Београд 2006.
- Кнежевић, Б., Примери ношње источњачког порекла у српском зидном сликарству XIV века, *Вардарски зборник*, 5, Српска академија наука и уметности, Београд 2006, 9–35.
- Mitchell, R., Archery Versus Mail : Experimental Archaeology and the Value of Historical Context, *The Journal of Medieval Military History*, IV, De Re Militari: The Society for Medieval Military History, Woodbridge 2006, 18–28.
- Цветковић, Б., Портрети у наосу Нове Павлице : истори-зам или политичка актуелност ?, *Саопштења*, 35–36, Завод за заштиту споменика културе Републике Србије, Београд 2006, 79–97.
- Maglajić, M., The Legacy of Singer Hamdija Šahinpašić in Bosniac Oral Literary Tradition, *Traditiones*, 34/1, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana 2005.
- Byzantium, Faith and Power (1261–1557)*, каталог изложбе, Метрополитен музеј, New York 2004.
- Кнежевић, Б., Две теме из манастира Крепичевца : ктиторски портрети и прича о инорогу, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 32–33, Нови Сад 2003, 151–156.
- Parani, M. G., *Reconstructing the Reality of Images*, Leiden, Boston 2003.
- Walter, C., *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Cornwall 2003.
- Knauer, E. R., A Men's Caftan and Leggings from the North Caucasus of the Eight to Tenth Century : A Genealogical Study, *Metropolitan Museum Journal*, 36, New York 2001, 125–154.
- Фрфулановић, Д., Чија је црква у Доњој Каменици, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 28–29, Приштина 1999.
- Габелић, С., *Манастир Лесново*, Београд 1998.
- Dawson, T., Kremasmata, Kabadion, Klibanion : Some Aspects of Middle Byzantine Military Equipment Reconsidered, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 22, Centre of Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham 1998.
- Eastmond, A., *Royal Imagery in Medieval Georgia*, Pennsylvania State University 1998.
- Вулета, Т., *Српски владарски орнат у средњем веку* : развој форми на ликовним представама, магистарски рад, Београд 1996.
- Цветковић, Б., Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници, *Зограф*, 24, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд 1995, 69–80.

- Ђорђевић, И., *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994.
- Piltz, E., *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l' époque Paléologie*, Uppsala 1994.
- Тодић, Б., *Старо Нагоричино*, Београд 1993.
- Васић, П., *Одело и оружје*, Београд 1992.
- Laiou, A., *Imperial Marriages and Their Critics in the Eleventh Century : The Case of Skylitzes, Dumbarton Oaks Papers*, 46, Washington 1992, 165–176.
- Ђурић, В. Ј., Ђирковић, С., Кораћ, В., *Пећка патријаршија*, Београд 1990.
- King, M., King, D., *European textiles in the Keir Collection 400BC to 1800BC*, London, Boston 1990.
- Ивић, П., Ђурић, В. Ј., Ђирковић, С., *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд, Смедерево 1989.
- Тодић, Б., Прилог бољем познавању најстарије историје Велућа, *Саопштења*, 20–21, Завод за заштиту споменика културе Републике Србије, Београд 1988–1989, 67–75.
- Прокоп, М., *Итальянская живопись XIV века*, Будапешт 1988.
- Boucher, F., *A History of Costume in the West*, London 1987.
- Милошевић, Д., Нешковић, Ј., *Ђурђеви Ступови*, Београд 1987.
- Расолкоска-Николовска, З., О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту, *Зограф*, 16, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд 1985, 41–53.
- Грозданов, Ц., Ђорнаков Д., Историјски портрети у Полошком I, *Зограф*, 14, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд 1983, 60–66.
- История на България*, 2, София 1981.
- Јиречек, К., *Историја Срба*, Београд 1981.
- Грозданов, Ц., *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980.
- Суботић, Г., *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980.
- Anderson, J. C., *The Illustration of Cod. Sinai. Gr.339, The Art Bulletin*, 61/2, College Art Association, New York 1979, 167–185.
- Бабић, Г., О портретима у Рамаћи и једном виду инвести-туре владара, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 15, Матица српска, Нови Сад 1979, 151–176.
- Стојановић, Д., Тканине, *Историја примењене уметности код Срба*, I, Београд 1977, 284–299.
- Spatharakis, I., *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976.
- Бабић, Г., Владарске инсигније кнеза Лазара, *О кнезу Лазару*, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 65–78.
- Панић, Д., Бабић, Г., *Богородица Љевишка*, Београд 1975.
- Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, II, Zagreb 1972.
- Arbasino, A., *I Turchi. Codex Vindobonensis 8626*, Parma 1971.
- Суботић, Г., *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971.
- Ђурић, В. Ј., *Зидно сликарство Моравске школе*, Београд 1968.
- Кнежевић, Б., Црква у селу Рамаћи, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 4, Матица српска, Нови Сад 1968, 121–166.
- Talbot Rice, D., *Islamska umetnost*, Beograd 1968.
- Talbot Rice, T., *Stara umetnost centralne Azije*, Beograd 1968.
- Радојчић, Н., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.
- Ферјанчић, Б., *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
- Ковачевић, Ј., *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953.
- Upham Pope, A., *Masterpieces of Persian Art*, New York 1945.
- Мирковић, Л., Хаљина кнеза Лазара, *Уметнички преглед*, 3, Музеј кнеза Павла, Београд 1937.
- Levy, R., *Notes of Costume from Arabic Sources, Journal of the Royal Asiatic Society*, 67/02, Cambridge 1935, 319–338.
- Стојановић, Љ., *Старе српске повеље и писма*, Београд 1929.
- Васић, М., *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928.
- Соловјев, А., *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.

Tilke, M., *Oriental Costumes, Their Designs and Colors*, New York 1922.

Niederle, L., *Život starých Slovanu*, I-2, Prag 1913.

Dozy, R. P. A., *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Amsterdam 1845.

Караџић, В. С., *Народне српске пјесме*, Липица 1824.

TATJANA VULETA*

”AND THE YELLOW KABADIA RUSTLED NO MORE”¹

Summary

Old Serbian epic and folk songs preserve many ancient words denoting clothing and its decoration which are of greatest value for understanding the dressing codes of the past. Many of these terms come from mediaeval written sources. We can also find diverse dressing forms in Serbian mediaeval iconography, the names for which have become obsolete with time.

According to written sources, *kabadion* is a front slit garment of the *kaftan* type. It is tight in the upper body and falls straight or in bell-shaped form from the waist down. The analysis of the source proves that this kind of garment existed independently in two societies. The Middle East, in particular Persia, preferred the front slit tube form, with its lower part occasionally bell-shaped and having long and tight sleeves. Caucasian people created a garment cut at the waist, with a bell-shaped lower part. However, the term *kabadion* or *kaba* is related only to the Persian-Arabic, Byzantine and Slavonic background.

Byzantium took over this garment during its frequent and close contacts with the Near East and central Asia. In the middle Byzantine period the garment became part of military equipment but was also used in the civilian dress code. Until the Palaiologos dynasty, the civilian *kabadion* would reach knee- or mid-calf length. By the end of the thirteenth century this garment had become official dress and when appropriately ornamented would indicate certain court titles. Its length would reach ankles. It seems that at the Constantinople court it was the Persian cut of the official *kabadion* which was worn.

Written sources show that the *kavad* was worn in Serbia already by the mid-thirteenth century. Judging by visual sources, the *kavad* appears as court garment during the reign of king Dragutin (1276-1282), worn by members of ruler's family. With the establishment of the empire under Dušan Nemanjić (1346), the *kavad*, similarly to the Byzantine ones, was introduced as official dress indicating certain titles

existing in the Serbian court. In this role, it appears on portraits of Serbian nobility since the mid-fourteenth century. During the fourteenth and fifteenth centuries the cut of this garment changed somewhat. By the turn of the thirteenth century, *kavads* were of simple cut, both straight Persian and mildly bell-shaped Caucasian ones with long, tight sleeves. During the 1330s short sleeves of the upper garment uncovering long sleeves of the undergarment came into fashion, so the *kavad* got short sleeves too. By mid-fourteenth century both forms became flared from the waist down. The Caucasian form became emphasized by addition of insets. The Persian one was added side insets flaring at the hips. In the 1370s the sleeves of both forms of *kavad* were assorted with a long slit buttoned up with densely distributed decorative buttons. By the end of the century the buttons could be undone and later they were replaced by lacing. In the same period, the Persian *kavad* became full-length and bell-shaped by division of the cut into vertical segments. Both changes were due to the need to make the garment more comfortable to wear. The changes might have been influenced by Italian fashion. By the end of the fourteenth century the Chinese type of collar was added to *kavad*, and by mid-fifteenth century, the garment was decorated with pointed, Turkish collars as were in use in the first half of the fifteenth century in Byzantium. Thus, for the first time a collar was used as a fashion detail in mediaeval Serbia. In the second half of the fifteenth century, shorter *kavads* appeared. Under Turkish influence, in the second half of the fifteenth century sleeves could be broad and short, thus resembling a Turkish *anteri*.

Fabric used for the *kavad* in Serbia was diverse, and the garment was worn by members of all walks of life. The beauty of the fabric, decoration and the cut were tokens of the owner's rank. Those made of fuller and heavier fabric and with ornaments were worn as outer dresses. During the fifteenth century, *kavads* made of lighter fabric would be worn under the heavier and broader outer garments. From the second half of the fifteenth century *kabadion* continued its life as the Turkish *anteri*, European military uniform and justaucorps of Louis XIV.

* Tatjana Vuleta, costume designer, researcher, Washington DC

¹ The title is a verse from the folk song „Atlagić's Hajka and Jovan the Reveler”.